

РОЗВІДКИ

УДК 94(470.62) «179/...»

Михайло Коронатник

КУБАНЬ: ВІД УКРАЇНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ДО ЇЇ ЗРОСІЙЩЕННЯ. СПРОБА НЕУПЕРЕДЖЕНОГО АНАЛІЗУ

У статті, яка складається з трьох частин, розглядаються процеси колонізації Кубані українцями – козаками й селянами від кінця XVIII до початку XX ст., соціально-економічні та суспільно-політичні обставини, що визначали переселенську політику російського царизму. Дається характеристика революційних подій 1917–1921 рр. на території краю, у т. ч. стосовно створення та діяльності Кубанської Народної Республіки, її зв'язків з УНР і Українською державою, подальшого розвитку ситуації в радянську та пострадянську добу.

Ключові слова: Запорозька Січ, Чорноморське військо, Азовське військо, Кубанське військо, Кубань, колонізація, переселення, Кубанська Народна Республіка, УЦР, Гетьманат, більшовики, Добровольча армія, українізація, асиміляція, Краснодарський край, Ставропольський край.

Частина I. Освоєння Кубані переселенцями з України (кінець XVIII – початок XX ст.)

Останні роки були позначені низкою важливих пам'ятних дат, пов'язаних з українською історією Кубані. Зокрема, у 2017 р. виповнилося 225 років від початку масового переселення українців на Кубань. У лютому 2018 р. минуло 100 років з часу проголошення Кубанської Народної Республіки, а у червні того ж року – 100 років від часу переговорів між кубанською урядовою делегацією та українським урядом у Києві про вхід до складу Української держави.

У цьому контексті слід віддати належне Київській міській раді, яка ухвалила рішення про перейменування вулиці Маршала Жукова на вулицю Кубанської України¹. Це гідний поваги символічний крок національного значення до відродження нашої пам'яті й гідного вшанування сторінок історії України, пов'язаних з Кубанню.

Історія Кубанської України ставить не лише перед дослідниками, але й взагалі перед українською спільнотою велику кількість незручних питань. Але відповісти на них необхідно. Сучасна російська доктрина проголошує Кубань невід'ємною історичною частиною Росії, місцеве козацтво називає «російським», а кубанську українську мову – «балачкою», «южним діалектом русского языка». І сучасне населення Кубані у своїй більшості свято в цьому переконане, тому що в результаті колонізаторської асиміляційної політики царського, а згодом радянського й пострадянського російського режимів населення Кубані втратило свою українську ідентичність і розчинилося в іншому народі. І в цьому – кубанський урок для України. Тому історію Кубані необхідно вивчати, щоб зберегти пам'ять про Кубанську Україну та не приректи себе на національну амнезію, яка позбавить українців перспективи.

¹ Наша Кубань: 100 років Кубанській Народній Республіці // Новини. Аналітика. Факти. URL : <https://uk.etcetera.media/nasha-kuban-100-rokiv-kubanskiy-narodniy-respublitsi.html> (дата звернення : 15.01.2019).

Зважаючи на такі обставини, виникає нагальна необхідність глибокого аналізу як історичних аспектів, пов'язаних з колонізацією Кубані українськими переселенцями, так і сучасних реалій на території цього краю.

Фундаментальних історичних досліджень стосовно переселення українських козаків і селян на Кубань, передумов створення та подальшого розвитку Кубанського козацького війська, соціально-економічних і суспільно-політичних процесів у контексті української колонізації краю не так уже й багато.

Безпосередньо історії Кубанського війська присвячена крупна двотомна робота Ф. Щербини². Ця праця в основному зачіпає питання колонізації краю, козацького землеволодіння та землекористування, самоврядування, насичена фактичним матеріалом. Ряд дослідників присвятили свої роботи історії переселення козаків на Кубань, статистичним викладкам, публікації джерел та інших матеріалів. Серед авторів такий учений, як П. Короленко. У його працях тією чи іншою мірою присутні хронологія виникнення нових поселень, зустрічаються досить глибокі характеристики кошових отаманів Чорноморського війська³.

Визнаним дослідником історії Чорноморського козацтва по праву вважається В. Голобуцький⁴. Корисні відомості з історії козацьких і селянських міграцій знаходимо в роботах М. Аркаса⁵, В. Бардадима⁶, А. Бежковича⁷, Д. Білого⁸, С. Брука⁹, А. Кащенко¹⁰, Я. Новицького¹¹, С. Рудницького¹², Д. Яворницького¹³ та інших. При підготовці статті автором використані також Енциклопедія українознавства¹⁴, а також ряд статистичних матеріалів, які розміщені на сайтах Державної публічної історичної

2 *Щербина Ф. А.* История Кубанского казачьего войска Т. 1. История края. Екатеринодар, 1910. 756 с. // Государственная публичная историческая библиотека России. URL : nodes/16450-t-1-istoriya-kraja-1910#mode/inspect/page/5/zoom/4 (дата звернення : 15.01.2019).

Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска. Т. 2. Екатеринодар, 1913. 848 с. // Государственная публичная историческая библиотека России. URL : http://elibr.shpl.ru/ru/nodes/16451-t-2-istoriya-voyny-kazakov-s-zakubanskimi-gortsami-s-voenno-istoricheskoy-kartoy-kubanskoj-oblasti-za-vremya-s-1800-po-1860-gody-1913 (дата звернення : 15.01.2019).

3 *Короленко П.* Азовцы // Киевская старина. Киев, 1891. №7, 8. // URL: http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kievskaya-starina-1891-8-V-(4003-4026).pdf.

Короленко П. П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696–1896. Исторический очерк. Екатеринодар. Типография Кубанского Областного Правления. 1896. // Российская государственная библиотека. Онлайн – просмотр документа. URL : https://dlib.rsl.ru/viewer/01003549400#.

Короленко П. П. Кошевые атаманы Черноморского казачьего войска XVIII ст. // Военно-исторический Форум. URL: http://wars175x.narod.ru/

4 *Голобуцький В. А.* Черноморское казачество / Отв. ред. Ф. П. Шевченко. АН УССР. Институт истории. Киев : Изд-во АН УССР, 1956. 414 с.

5 *Аркас М.* Історія України Русі. Одеса : Маяк, 1994. 390 с.

6 *Бардадым В.* Первые черноморцы: Захарий Чепега. Антон Головатый // Ратная доблесть кубанцев. Краснодар, 1993.

7 *Бежкович А.* История заселения Кубани // Доклады отделения этнографии Географического общества СССР. Вып. 2. 1966. С. 39–48.

8 *Білий Д.* Малиновий клин. Нариси з історії українців Кубані. Київ : «Україна», 1994. 120 с.

9 *Брук С., Кабузан В.* Миграция населения в России в XVIII – начале XX века (Численность, структура, география) // История СССР. 1984. № 4. С. 48–55.

10 *Кащенко Адріан.* Оповідання про славне військо запорізьке низове. // УкрЛіб. URL: https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1014.

11 *Новицький Я. П.* Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине (1875–1905). Екатеринослав: Тип. Губернского Земства, 1911. 116 с. // Электронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL: https://www.lib.dp.ua/fullkr/?pbr=23.

12 *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України? Львів: Світ, 1994. 416 с.

13 *Яворницький Д.* Українсько-руське козацтво перед судом історії. Львів : Піраміда, 2006. 72 с.

14 *Енциклопедія українознавства: в 2 т. / ред. В. Кубійович, З. Кузеля. Наукове товариство ім. Шевченка. Мюнхен, Нью-Йорк : Молоде життя. 1949–1952. 1230 с. // Ізборник. URL : http://litopys.org.ua/encycl/eui.htm.*

бібліотеки Росії¹⁵ та Демоскоп Weekly¹⁶.

Ряд публікацій висвітлюють період 1917–1920 рр. Передусім вони присвячені політичному аспекту українського руху й меншою мірою зачіпають культурний аспект. Діаспорна історіографія представлена працями кубанських науковців і політичних діячів – Ф. Щербини, П. Сулятицького, В. Іваниса, К. Безкровного, Л. Бича, які опинилися в еміграції після 1920 р. Головна проблематика досліджень цих науковців полягала в намаганні осмислити причини поразки Кубанської Народної Республіки, спробі осмислити історію Кубані. Так, П. Сулятицький у «Нарисах з історії революції на Кубані»¹⁷ здійснює аналіз причин виникнення на Кубані протистояння між городниками та козаками. Це дослідження розв'язало довготривалу дискусію серед кубанських емігрантів. Л. Бич у своїй праці «Кубань у кривому дзеркалі»¹⁸ відстоював позицію, що українці Кубані ще не стали повноцінною політичною нацією. Сулятицький же вважав українську націю станом на 1917 р. повністю сформованою, а вину за поразку революції покладав на кубанську еліту. Свою точку зору на кубанські події періоду революції висловив також ще один з її учасників В. Іванис¹⁹.

У сучасній українській науці проблема українського національного руху на Кубані поки що очікує на своє належне висвітлення. Окремі ж аспекти подій 1917–1920 рр. знайшли своє відображення в ряді статей науковців, розміщених на різних Інтернет-сайтах. Події на Кубані в радянську та пострадянську добу, в т. ч. Голодомор 1932–1933 рр., репресії, деукраїнізація також в основному описуються в окремих наукових статтях.

Таким чином, наявні джерела й література в цілому дають змогу прослідкувати історію Кубані від початків її української колонізації до сьогодення. Проте, у них описуються історичні події в окремі періоди, роботи ж загального характеру, в яких були б інтегровані еволюційні процеси від кінця XVIII ст. до наших днів, поки що відсутні. Тому автор на основі історико-порівняльного, історико-типологічного та історико-системного методів дослідження поставив за мету описати з наукових позицій події на Кубані, їхній зв'язок з Україною послідовно й системно. У першій частині статті завданням є об'єктивний аналіз освоєння Кубані українськими переселенцями, його позитивних і негативних сторін, політики використання українського фактора в імперських інтересах, а також складного шляху збереження української ідентичності в умовах жорсткого тиску російського елемента, постійних намагань правлячої верхівки денационалізувати населення краю.

Інтенсивні процеси заселення Кубані українцями розпочалися з другої половини XVIII ст. Цей період був пов'язаний з тривожними змінами в житті нашої Батьків-

15 Население Кубанской области по данным вторых экземпляров листов переписи 1897 г. Т. 1. Екатеринодарский отдел / под ред. [и с предисл.] Л. В. Македонова. СПб.: Типо-лит. М. П. Фроловой. 1906. 96 с. // Государственная публичная историческая библиотека России. URL : <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/27457-naselenie-kubanskoy-oblasti-po-dannym-vtoryh-ekzempliarov-listov-perepisi-1897-g-t-1-ekaterinodarskiy-otdel-spb-1906-trudy-kubanskogo-oblastnogo-statisticheskogo-komiteta#mode/inspect/page/1/zoom/4>.

16 Национальный состав населения России по данным переписей населения // Демоскоп Weekly. URL : http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nation.php.

17 Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані. Прага, 1926. 204 с. // Diasporiana.org.ua Електронна бібліотека. URL: <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11278/file.pdf>.

18 Бич Л. Кубань у кривому дзеркалі (З приводу «Нарисів з історії революції на Кубані» П. П. Сулятицького). Прага, 1927. 88 с.

19 Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен, 1968. 16с. // Diasporiana.org.ua. Електронна бібліотека. URL : <http://diasporiana.org.ua/istoriya/19-ivanis-v-borotba-kubani-z-nezalezhnist/>.

Іванис В. Стежками життя: спогади. Кн. I. Торонто, 1958. 192 с.

Іванис В. Стежками життя: спогади. Кн. II: Крижаний похід ген. Л. І. Корнілова на Кубань і втеча ген. А. Денікіна під захист німців. Новий Ульм, 1959. 366 с.

Іванис В. Стежками життя: спогади. Кн. III: Кубанський край і денікініада. Новий Ульм, 1960. 350 с.

щини, коли Катерина II скасувала в Україні гетьманський устрій та ліквідувала Запорозьку Січ. Україна втратила залишки автономії, свої збройні формування. Були закріпачені селяни, а значна частина українських земель опинилася в руках російських поміщиків.

Період від 1775 р. й до закінчення Кавказької війни в 1864 р. став часом організованого царським урядом переселення на Північний Кавказ і, зокрема, на Кубань, сотень тисяч українських козаків і селян. Як зазначав Д. Яворницький, після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р. «всі блага землі запорожців досталися іншим, самі ж запорожці мусили мандрувати хто на Кубань, хто за Дунай, хто на острів Мальгу, хто в Анатолію, себто Малу Азію, хто до Австрії, а хто навіть аж за Атлантичний океан, у Сполучені держави, себто Америку».²⁰ Значна частина запорожців зуміла вирватися на чайках з оточення російських військ, вийти у Чорне море й стати біля Тилігула, біля нинішньої Одеси. Згодом ці козаки заснували в гирлі Дунаю Задунайську Січ. «Частина їх зосталася на Тилігулі, поставивши собі курені на Пересипу. Запорожці ці були, таким побитом, першими осадчими будучого великого торговельного города Одеси».²¹

Січ була зруйнована, та лишилися десятки тисяч запорожців, які мріяли про відновлення своєї козацької республіки. Кошові отамани Сидір Білий і Антін Головатий, яким вдалося ввійти в оточення князя Григорія Потьомкіна, усе частіше натякали йому, що без відновленого січового козацтва Росія не зможе успішно вести війну з Туреччиною й освоювати нові землі. І в липні 1783 р. Потьомкін почав розсилати листи до козаків, у яких дозволяв їм об'єднуватися в загони. Незабаром Сидір Білий сформував загін з 500 кіннотників і 500 піших козаків. «Они его знали, уважали и верили, что этот старшина своим старанием о пользе их возобновит войско Запорожское»²²

Під орудою трьох старшин – Білого, Головатого й Чепіги козаки завзято заходилися відновлювати Запорізьке військо. Вони чудово доповнювали один одного. Білий був головним ідейним натхненником відродження Січі, носієм старих запорозьких традицій; Головатий, завдяки своїм зв'язкам у Петербурзі, умінню спілкуватися з пихатими вельможами, був посередником, а Чепіга – справжнім вагажком козацької гологи, виразником її прагнень і сподівань. За короткий час було сформоване нове військо. А вже 31 січня 1788 р. Потьомкін сповістив козакам «о благоволенії» Катерини, яка дарувала новому війську землі в Керченському куті, що був зайнятий турками, або на пустельній Тамані, на вибір. Привіз козацтву документ на землю відомий полководець Олександр Суворов²³. 13 травня 1788 р. козацькому війську передали військову печатку і таким чином воно було визнане офіційно.

Оскільки вже розпочалася російсько-турецька війна 1787–1791 рр., козакам, щоб відстояти право на своє існування, потрібно було взяти в ній участь. Після взяття фортеці Березань під Очаковом козацьке військо отримало нову назву – Чорноморське, закріпивши свій успіх перемогою над турками, взявши штурмом Бендери, а потім, 11 грудня 1790 р., Ізмаїл. Як описував історик В. Бардадим, «полковник Головатий с беспредельной храбростью и неуспешностью не только побеждал, но и лично действуя, вышел на берег, вступил с неприятелем в бой и разбил одного»²⁴.

Після закінчення російсько-турецької війни існування Чорноморського війська було поставлене під загрозу: те, що сталося на Дніпрі, могло повторитися й за Бугом. Тому для війська необхідно було шукати нову землю. Єдиним місцем, яке могло б задовольнити прагнення козаків до максимальної незалежності, були простори Ку-

20 Яворницький Д. Українсько-руське козацтво перед судом історії. Львів : ЛА Піраміда, 2006. С. 21

21 Аркас М. Історія України Русі. Одеса : Маяк, 1994. С. 356

22 Короленко П. П. Кошые атаманы Черноморского казачьего войска XVIII ст. // Военно-исторический Форум. URL : <http://wars.175x.narod.ru> (дата звернення : 15.03.2019).

23 Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска. Т. 1. История края. Екатеринбург, 1910. 756 с. // Государственная публичная историческая библиотека России. URL : nodels/16450-t-1-istoriya-kraja-1910#mode/inspect/page/5/zoom/4 (дата звернення : 10.02.2019).

24 Бардадым В. Первые черноморцы: Захарий Чепега. Антон Головатый // Ратная доблесть кубанцев. Краснодар, 1993. С. 31.

бані. Але для цього необхідно було підтвердити попереднє рішення Катерини II від 1788 року. Проблема була вирішена на аудієнції в імператриці делегацією військових старшин на чолі з Антоном Головатим, який звернувся до Катерини II з промовою, побудованою за всіма звичаями європейського етикету²⁵.

Прохання козаків було задоволене. В імператорській грамоті від 30 червня 1792 р. зазначалося, що Чорноморському війську надаються землі Кубані у вічне користування, а саме: «остров Фанагория со всею землею, лежащей на правой стороне реки Кубань – от устья ее к Усть Лабинскому реду, так, чтобы с одной стороны река Кубань, с другой же Азовское море до Ейского городка служило границей войсковой земли». Таким чином, запорожці отримали 28 тис. кв. верст Кубанської землі²⁶.

Пізніше видатний козацький історик Ф. Щербина напише про наслідки посольства Головатого: «До известной степени казаки взяли все, что только можно было взять при тогдашней правительственной системе и общих условиях политической жизни. Быть может, Чорноморцы действительно с чувством удовлетворенных желаний пели «Ой годі нам журитися, пора перестати». Жизнь на Кубани в обособленной, изолированной территории, не могла не улыбнуться казаку»²⁷.

Першим на освоєння нових земель на Кубані вирушив козацький полковник Сава Білий з козацьким флотом. 25 серпня 1792 р. вони пристали до берегів Тамані, де й був закладений перший чорноморський курінь Таманський. Друга партія під проводом кошового отамана Захарія (Харка) Чепіги вирушила суходолом 2 вересня 1792 р. й 23 жовтня досягла кордону подарованої землі річки Єї. У Карасунському Куті були розквартировані головні частини війська, й 1793 р. саме козаками було засноване місто Єкатеринодар²⁸.

Так почалося заселення Кубані – козацького «Малинового клину», яке започаткувало подальшу хвилю українських переселенців протягом усього століття. Чорноморський історик Іван Попко так описував події того часу: йшли і йшли на Кубань козаки «из малороссийских губерний, без чего нездоровый сей край остался бы без людей, ибо в оном ежегодно гораздо более умирало, нежели рождалось, не говоря уже об убитых в почти беспрерывных боях с непримиримым неприятелем и умерших от ран». І вже 1794 року на Кубані перебувало 12645 чоловіків і 5526 жінок²⁹.

Перші партії козацьких переселенців ще не носили ознак масовості. Проте поступово заселення українцями Кубані й деяких районів Північного Кавказу набуло великих масштабів. Наймасовіша хвиля переселень з України на Кубань припала на 1809 рік. Олександр I, розуміючи, що цей потік утікачів зупинити неможливо, особливим рескриптом від 10 серпня 1809 р. наказав малоросійському генерал-губернатору дозволити переселитися на Кубань ще 25 тисячам українців, головним чином з Полтавської та Чернігівської губерній, для зміцнення Чорноморського війська. Загалом до 1811 р. на Кубань переселилася 41 тисяча українців з Полтавщини й Чернігівщини³⁰.

Останній великий організований потік переселенців з України припав на 1848–1849 роки. За ці два роки зі Слобожанщини, Полтавщини, Катеринославщини, Чернігівщини й Київщини на Кубань переселилося близько 14 тис. українців. Таким

25 Там само. С. 30.

26 *Короленко П. П.* Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696–1896. Исторический очерк. Екатеринодаръ. Типография Кубанского Областного Правления. 1896. // Российская государственная библиотека. Онлайн-просмотр документа. URL : <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003549400#> (дата звернення : 15.02.2019).

27 Там само. С. 506.

28 *Іваннікова Людмила.* Як українці потрапили на Кубань? // Етнографія. URL : <http://ethnography.org.ua/content/yak-ukraїнci-potrapiyu-na-kuban> (дата звернення : 19.03.2019).

29 *Новицкий Я. П.* Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине (1875–1905). Екатеринослав : Тип. Губернского Земства, 1911. 116 с. // Электронна бібліотека «Дніпропетровщина». URL : <https://www.lib.dp.ua/fullkr/?pbp=23> (дата звернення : 19.03.2019).

30 *Іванис В.* Боротьба Кубані за незалежність. Мюнхен, 1968. С. 6.

чином, тільки в першій половині XIX ст. кількість переселенців на Кубань з України становила офіційно близько 130 тис. осіб. Але, окрім організованих переселень, на Кубань щорічно тисячами втікали від панської неволі. Поповнювали Чорноморське козацьке військо й нащадки запорожців, які жили в Задунайській Січі. Після відміни кріпосного права на Північний Кавказ знову вирушили сотні тисяч переселенців. Так з'явилася нова велика група переселенців неказаків – «новгородніх» або «городовиків». За даними Кубанського статистичного комітету, на 1913 р. кількість українців серед «новгородніх» становила від 70 до 80 відсотків.

Переселення – ефективний спосіб імперського управління. Неодноразово він був використаний і щодо українського народу, зокрема, його бойової частини – козацтва, яке завжди становило для Російської імперії потенційну небезпеку, що посилювалася в умовах загострення соціально-економічних протиріч. Переселенням досягалися й інші цілі. Зокрема, переселяючи українських козаків на Кубань, російський уряд мав на меті асимілювати їх шляхом перемішування з масою землеробського населення тодішньої Малоросії. Ось що писав з цього приводу Микола Стороженко: «Переселення малоросійських козаків в інші губернії, що заохочувалося урядом і навіть, правильніше сказати, виникло за його ініціативою, зменшуючи чисельність козацького стану, активно сприяло його, так би мовити, становому знеособленню...». Переселяючи десятки тисяч українських козаків із своїх споконвічних земель на Кубань, імператриця сподівалася «на фактичне вимирання козацької вольниці». І мала рацію: «під час колонізації цієї території гинула 1/6 частина переселенців»³¹.

Серед політичних причин переселення українських козаків і селян на Кубань найголовнішою була колонізаторська, загарбницька політика Російської імперії. Колонізацією Кубані козаками уряд бажав захистити російські кордони від нападу кочових войовничих черкеських племен, замінивши регулярні військові частини, що там перебували й важко переносили повне нестатків життя в безлюдному краї, на козаків³².

Одним з останніх актів нищення українських козацьких військових формувань стало переселення в Закубання Азовського козацького війська, яке проіснувало 35 років. Знову, як і під час переселення Чорноморського козацького війська на Кубань, з очевидністю виявилось послідовне намагання царського уряду виселити організоване козацтво з України. Упродовж 1862–1866 рр. з України на Кубань було переселено 1117 сімей Азовського козацького війська³³. Дві гілки нащадків Запорозької Січі – чорноморці та азовці – остаточно злилися на Кубані.

Як уже зазначалося, переселивши на Кубань значну частину українських козацьких військ, російське самодержавство вдалося в 1809–1811 роках ще й до масового переселення колишніх реєстрових українських козаків. Переселення почалося навесні 1809 р. й уже до кінця грудня в Чорноморію з Полтавської та Чернігівської губерній перейшло 20 груп загальною чисельністю 20910 осіб. У 1810 р. з тих же губерній до Чорноморії перейшло ще 24 партії в складі 7237 осіб чоловічої й 6144 жіночої статей. Нарешті, у 1811 р. в Чорноморії з'явилося ще 9 партій у кількості 1417 осіб чоловічої й 1199 жіночої статей. Загалом, за цей час з Полтавської й Чернігівської губерній до Чорноморії переселилося 41635 осіб³⁴.

31 Медунина В. О вольных россиянах, не знавших крепостного ярма // Кубань. 1991. № 1. С. 53.

32 Короленко П. П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696–1896. Исторический очерк. Екатеринодарь. Типография Кубанского Областного Правления. 1896 С. 16 // Российская государственная библиотека. Онлайн-просмотр документа. URL : <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003549400#> (дата звернення : 15.02.2019).

33 Короленко П. Азовцы // Киевская старина. Киев, 1891. №7, 8 // URL : [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kievskaya-starina-1891-8-B-\(4003-4026\).pdf](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kievskaya-starina-1891-8-B-(4003-4026).pdf) (дата звернення : 16.02.2019).

34 Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска. Т. 2. Екатеринодар, 1913. 848 с. // Государственная публичная историческая библиотека России. URL : <http://elibrary.ru/nodes/16451-t-2-istoriya-voyny-kazakov-s-zakubanskimi-gortsami-s-voenno-istoricheskoy-kartoy-kubanskoj-oblasti-za-vremya-s-1800-po-1860-gody-1913> (дата звернення : 15.01.2019).

У 1820 р. знову виникло питання про переселення в Чорноморію колишніх реєстрових козаків з Полтавської й Чернігівської губерній. І знову однією з причин стало прагнення царського уряду «вислати з Малоросії найбільш волелюбний елемент, що розчарувався в своїх сподіваннях». А сподівалися українські козаки, що після швидкого сформування ними своїх полків у 1812 р. їм будуть повернуті колишні права й вольності.

Зазначимо, що постійні переселення не кращим чином позначилися на становищі Чорноморського козацького війська. Ось що писав з цього приводу один з ініціаторів нового масового переселення українських козаків на Кубань начальник головного штабу 2-ої армії, генерал-майор граф Кисельов: «Маючи велику кількість землі, Чорноморія було слабо населена. Козаки добре освоїлися з військовою службою, але не могли, безперервно відлучаючись від господарства, підняти добробут краю й були бідні»³⁵.

Процес інтенсивного переселення українських козаків і селян з України на Кубань тривав і впродовж 1826–1847 років. До нового масового переселення царський уряд вдається в 1848–1849 рр. Загальна чисельність колишніх реєстрових козаків з рідинами, що переселилися з України на Кубань у 1809–1849 рр., становила 109 тис. осіб.

Крім організованого владою переселення українських козаків на Кубань, наприкінці XVIII і впродовж усієї першої половини XIX ст. відбувалася стихійна міграція з України на нещодавно освоєні прикубанські землі. Щорічний наплив утікачів на Кубань доходив до тисячі душ³⁶.

Усього протягом 1792–1865 рр. з України на Кубань було переселено козаків у складі військових формувань, колишніх реєстрових, а також селян загалом майже 159 тис. осіб. Якщо після скасування кріпацтва царський уряд негативно ставився до селянських переселень з регіону в регіон, то стосовно Кубані він ще деякий час докладав зусилля, аби спонукати переселенців з усієї імперії, зокрема, і України, до колонізації закубанських земель, що звільнилися внаслідок Кавказької війни та виселення до Туреччини в 1864 р. 470 тис. горців Західного Кавказу³⁷.

Таким чином, Російська імперія успішно використала сотні тисяч переселенців з України як першопроходців у неосвоєних чи малоосвоєних регіонах імперії. Починаючи з 1809 р. й майже до кінця XIX ст., переважна більшість переселенців з України на Кубань надходила з Лівобережної України. Починаючи з 1890-х років, у переселенський потік втягуються вже й селяни Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній³⁸.

Один з істориків Кубані Роман Коваль вважає, що переселення українських козаків на Кубань було гріховним від самого початку. По-перше, Чорноморське козацьке військо під тиском несприятливих обставин залишало свій народ сам на сам з неймовірно жорстоким, підступним і безоглядним московським ворогом, залишало його на неминучу розправу. По-друге, українське козацтво переселялося на землі, які впродовж століть і тисячоліть належали іншим народам.

Елізе Реклю стверджував, що «нижньодніпровські козаки були добре зустрінуті черкесами». Черкеські князі казали прибульцям: «Ми ніколи не думали з вами в сусідстві жити, але якщо вже так сталося, то треба жити мирно». Вісім років тривали добросусідські відносини: черкеси допомагали козакам обживатися, а ті, у свою чергу, не заперечували, щоб черкеси селилися поруч, сіяли хліб на «козацьких» землях. Але невдовзі завдяки імперській політиці Петербурга між чорноморцями й місцевим населенням розпочались сутячки, які переросли в довготривалу війну.

С. 53, 62, 69–71; *Голобуцький В. А.* Черноморское казачество / Отв. ред. Ф. П. Шевченко. АН УССР. Институт истории. Киев : Изд-во АН УССР, 1956. С. 220

35 *Щербина Ф.* Там само. С. 59.

36 *Голобуцький В. А.* Черноморское казачество / Отв. ред. Ф. П. Шевченко. АН УССР. Институт истории. Київ : Изд-во АН УССР, 1956. С. 177.

37 *Брук С., Кабузан В.* Миграция населения в России в XVIII – начале XX века (Численность, структура, география) // История СССР. 1984. № 4. С. 52.

38 *Якименко М.* Міграції українського селянства (1861–1905 рр.) // УІЖ. 1982. № 9. С. 65.

Врешті-решт, чорноморці, авангард російської імперії, здолали опір відважної нації і з колишніх друзів «стали переможцями». І тоді черкеси прийняли трагічне рішення залишити свою батьківщину, вирушивши до Оттоманської імперії. Число вигнанців слід оцінювати не менше як у півмільйона.

Так «найосвіченіший народ на землі», за оцінкою історика Белла, опинився на грані вимирання, бо проти нього, як визнав сам Суворов, була оголошена «політика вогню й меча». Один лише Петро Текеліч (відомий українцям більше як Текелій) спалив близько 300 гірських поселень адигів. А «вірні козаки», попри знищення Москвою своєї коліски – Запорозької Січі, стали на бік історичного ворога українського та адизького народів³⁹.

Таку точку зору історика Романа Ковалю можна поділяти чи не поділяти. Але історію рідного народу потрібно вчити без купюр, щоб уникнути нових трагічних помилок.

19 листопада 1860 р. шляхом об'єднання в єдину структуру Чорноморського козацького війська та частини Лінійного козацького війська створено Кубанське козацьке військо – останню ланку Війська Запорозького. Одночасно з утворенням Кубанське козацьке військо було виокремлено в адміністративно-територіальну одиницю – Кубанську область (нині Краснодарський край і частина Ставропольського краю Російської Федерації). Адміністративним центром Кубанської області стала столиця Чорноморського козацького війська м. Єкатеринодар.

Головною причиною утворення Кубанського козацького війська стало намагання царського уряду за рахунок об'єднання колишніх чорноморців (склалися з українців) з частиною колишніх лінійців (переважали росіяни) активізувати серед українців процеси русифікації та ліквідувати сильні традиції автономізму, що панували серед козаків та старшин Чорноморського козацтва.

Утім, намагання царського уряду провадити русифікацію козаків-чорноморців не мало вагомих наслідків. Серед них панувала українська культура. Українська мова сприймалася козаками як певна ознака своєї станової належності та самотності. Великий вплив на розвиток українських традицій та культури серед кубанських козаків відігравали тривкі контакти з представниками Наддніпрянської України і, певною мірою, Галичини.

Кубанське козацьке військо брало участь у всіх війнах, які вела Російська імперія в другій половині XIX – на початку XX ст., в т. ч. в Першій світовій війні.

Стосовно системи управління серед кубанських козаків, то вона мала подвійний характер. З одного боку, вони підпорядковувалися загальним установам, адміністративним та судовим органам Кубанської області, а з іншого, зберігали елементи самоврядування на рівні станичних та хутірських громад та особливі структури для господарського та військового врядування. У військовому відношенні кубанські козаки, як і інші козацькі війська Російської імперії, підпорядковувалися військовому міністру. Головною установою, яка завідувала справами козацьких військ, був козацький відділ Генштабу.

Порядок проходження військової служби козаками визначало «Положення про військову службу козаків Кубанського й Терського козацьких військ» від 1882 р. На службу вони мали придбати за власний кошт амуніцію, бойового коня й холодну зброю, а після 20 років служби переходили до військового ополчення.

Згідно з даними перепису 1897 р., загалом з Лівобережної України на Кубань переселилося близько 250 тис. осіб, а з трьох губерній Південної України (Херсонської, Таврійської і Катеринославської) емігрувало майже 107 тис. осіб. З Правобережної України на Кубань виїхало близько 22 тис. осіб. Іногороднє населення Кубанської області становило на цей час 835507 осіб, з них 377340 осіб (45,16%) переселилося з дев'яти губерній України, а 354982 (42,48%) – із 41 губернії Росії. При цьому слід врахувати, що ряд південних губерній і областей Росії в етнічному плані були російсько-українськими, а не суто російськими. Українці займали південні повіти Курської

39 Переселення в «країну крові» // Коваль Роман. Нариси з історії Кубані // Українське життя в Севастополі. URL: <http://ukrlife.org> (дата звернення : 15.01.2019).

губернії, південну половину Воронежської губернії, західні округи Донської області (Таганрозький, Ростовський і західна половина Черкаського повітів)⁴⁰. Крім того, значна кількість українського населення мешкала в Тверській області, Ставропільській та Астраханській губерніях. З українських земель, що тимчасово входили до складу Австро-Угорщини та Польщі, теж переселялися на Кубань українські мігранти. Значна кількість переселенців ішла на Кубань з Бессарабської губернії, де мешкало багато українського населення, особливо на північному заході (Хотинський повіт) і півдні (Акерманський та Ізмаїльський повіти)⁴¹.

Слід мати на увазі, що під час перепису 1897 р. питання про національність не ставилося, а українців і росіян було об'єднано в одну графу (разом вони становили 92,64% населення Кубанської області). Тому, бажаючи встановити чисельне співвідношення між українцями й росіянами, потрібно скористатися мовною ознакою. Згідно з переписом 1897 р., на Кубані тих, хто визнав українську мову рідною, було 49,1%, російську – 41,1%. Проте, розподіл за рідною мовою не дає остаточного уявлення про національний склад населення Кубанської області. Як писав видатний український історик Степан Рудницький, добре відомо, «що, може, ніде не записано стільки українців на москалів, як саме на Підкавказзі. Уже в 70-х роках ХІХ ст. числив Чубинський не менш, як 60% українців на Кубані... Українська мова й звичай панують усюди на Кубанщині й заглушили московщину майже цілком. У зв'язку з цим відомий етнограф і статистик Русов прийняв для українського живла на Кубанщині 60%»⁴².

Про кількість українського населення на Кубані свідчать також дані сільськогосподарського перепису 1917 р., згідно з яким українці становили 56% усіх мешканців краю, а росіяни – 36%.⁴³ За дослідженнями деяких учених, перед революцією українців було 60% серед усього населення Кубані – 1791000 чоловік⁴⁴.

Якщо враховувати масштабну кампанію русифікації населення краю, яку наполегливо провадив царський уряд і внаслідок якої значна кількість українців Кубані втратила свою мову й національну свідомість, то кількість українського населення цього краю набагато перевищувала подані цифри.

Стосовно Чорноморської губернії, то з 1897 по 1914 рік її населення зросло майже втричі – переважна більшість новоприбулих поселенців були українцями. Як зазначав С. Рудницький, «уже в кілька років за переписом 1897 р. числив Нечуй-Левицький українців Чорноморщини на 30000... Чорноморщину треба вважати суто українською територією. Кількість українців у Чорноморщині оцінюю (мінімум) на 60%, кількість москалів – 20%, інших примішок – на 20»⁴⁵.

Безпосередньо козаки напередодні революції 1917 р. становили лише 42,9% усього населення Кубанського краю. І це закономірно. Адже з самого початку переселення Чорноморського війська на Кубань царський уряд вів систематичну політику обмеження прав козацтва, боротьбу з його запорозькими традиціями, здійснював русифікацію.

Щоб зберегти кубанських козаків від українських впливів, їх посилали на військову службу на окраїни Російської імперії, зокрема, в Туркестан, Польщу і на Закавказзя, натомість в Україні розташовували російських козаків. На Кубані не було військових шкіл, тому кубанці мусили вчитися у військових школах Ставрополя, Оренбурга, Тифліса та в інших містах глибинки Росії. Кубань не мала ні власного єпископа, ні духовної семінарії, а священниками були переважно росіяни. Не було там і таких вищих установ як судова палата, контрольна палата тощо. Через мізерну кількість педагогічних навчальних закладів частина учителів на Кубань приїздила з російських губерній.

40 *Бержкович А.* История заселения Кубани // Доклады отделения этнографии Географического общества СССР. Вып. 2. 1966. С. 41.

41 *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України? Львів:Світ, 1994. С. 258-259.

42 *Рудницький С.* Там само. С. 258–259.

43 *Бич Л.* Кубань у кривому дзеркалі (З приводу «Нарисів з історії революції на Кубані» П. П. Сулятицького). Прага, 1927. С. 82.

44 Там само. С. 33.

45 *Рудницький С.* Там само. С. 260–261.

Великою перешкодою в розвиткові Кубані був брак земств, які існували на всіх інших українських землях під Росією. Тому ті завдання, які в інших частинах України виконували земські установи, на Кубані взяли на себе міські самоуправи, козацькі й сільські станиці. Не було там також установ, де могло б між собою співпрацювати козацьке й некозацьке населення⁴⁶.

Отже, на Кубані вистачало перешкод для укорінення переселенців з України. Проте фактом залишається те, що стихійне заселення українцями Кубані розпочалося ще у XVII – XVIII ст. Основну частину переселенців становили запорозькі козаки. Після цього розпочалася друга хвиля переселень, яка вже торкнулася не тільки запорожців, а й колишніх реєстрових козаків, тобто селян з Лівобережної України.

Незважаючи на всі негаразди, чорноморські козаки надовго зберегли свою ідентичність. Яскраву характеристику їм дав козацький історик Ф. Щербина: «Как известно, преобладающим элементом в войске были малороссы. Хотя в войско вошли также великороссы, поляки, литовцы, молдаване, татары, немцы, евреи и другие национальности, но представители их остались в меньшинстве и как бы тонули в общей массе чисто малорусского населения... малорусским характером отличался и склад всего внутреннего быта населения. Черноморцы были православные, говорили все на едином малорусском языке, придерживались малорусских обычаев... Представители других национальностей должны были приспособиться к малорусскому укладу жизни»⁴⁷.

Інший історик, П. Короленко, писав: «Козаки Черноморского казачьего войска, переименованного в 1860 году в Кубанское, резко отличались от той части линейных козаков, которые в том году вошли в состав Черноморского войска. Черноморцы были все малороссы... родной язык черноморцев был малороссийский, исповедовали они православную веру, очень усердны были к церкви... Домашняя обстановка их хотя и не отличалась особым изяществом и прочностью, так как дома большей частью строились турлучные и крылись камышем, но зато всегда были чисты и двory огорожены; раскиданные во множестве по войсковой земле одиночные хутора красовались садами и рощами, а во многих находились хорошие водяные мельницы... Черноморец на вид был суровым, но под суровым взглядом крылось доброе сердце. Особенная веселость проявлялась у него в приятельской беседе, за чаркой горилки, за которой проводили немало лишнего времени и шинкарочка с черными бровями и карими очима фигурирует во многих песнях, перенесенных казаками от Днепра и Украины на Кубань»⁴⁸.

Як бачимо, етнокультура кубанських українців генетично споріднена з етнокulturою України, зокрема, з козацькою старовиною, аж до початку ХХ ст. Чорноморці зберігали свої автохтонні звичаї, традиції, пісні та перекази і, звичайно ж, українську мову спілкування, вважаючи Чорноморію прямою спадкоємицею Запорозької Січі.

У станицях побутували звичаї, характерні для Лівобережної України. Скажімо, для молоді традиційними формами дозвілля були вулиця, досвітки та вечорниці, а в святкові дні – складчина. Мало чим відрізнялися від традиційних і безпосередньо взаємини молоді, зокрема, парубків та дівчат, способи залицяння й покарання всередині громади, прийом до громади дорослих парубків і недоростків, вибори «старшини», взаємини між різними віковими групами, кутками однієї станиці та різними станицями тощо. Дівчата поводитися з парубками дуже чемно, за неповагу до парубка старшина карав дівчину батогом. На досвітках парубки спали щоразу з іншою дівчиною, а ті, що збираються одружитись, на досвітках не ночували, а вдома

46 Іваннікова Людмила. Як українці потрапили на Кубань? // Етнографія. URL : <http://ethnography.org.ua/content/yak-ukrayinci-potrapiyu-na-kuban> (дата звернення : 19.03.2019).

47 Щербина Ф. А. История Кубанского казачьего войска Т. 1. История края. Екатеринодар, 1910. 756 с. С. 576 // Государственная публичная историческая библиотека России. URL : [nodes/16450-t-1-istoriya-kraya-1910#mode/inspect/page/5/zoom/4](https://nodels/16450-t-1-istoriya-kraya-1910#mode/inspect/page/5/zoom/4) (дата звернення : 10.02.2019).

48 Короленко П. П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696–1896. Исторический очерк. Екатеринодар. Типография Кубанского Областного Правления. 1896. С. 27 // Российская государственная библиотека. Онлайн – просмотр документа. URL : <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003549400#> (дата звернення : 15.02.2019).

в дівчини тощо. Одружена молодь також влаштовувала складчини в ті самі дні, що й парубки та дівчата, але окремо, – збираючись по черзі то в одного, то в іншого подружжя, і так гуляли по кілька днів підряд невеликими гуртами⁴⁹.

Постійне поповнення станиць Чорноморії вихідцями з України посилювало живий зв'язок чорноморських козаків з батьківщиною, сприяло розвитку традиційної матеріальної та духовної культури. У 50-х рр. XIX ст. в Чорноморії вже були представники української інтелігенції, які вивчали історію України та українського козацтва. Саме Кубань дала видатних дослідників історії Кубанського війська – П. Короленка, Ф. Щербину. Представники Кирило-Мефодіївського братства в особі Т. Шевченка та М. Костомарова підтримували тісні зв'язки з кубанською інтелігенцією.

Кубанські поціновувачі української культури – Я. Мишковський, Я. Кухаренко, В. Вареник, І. Подушка, В. Золотаренко були козакофілами і вважали українську мову одним з найважливіших символів своєї козацької гідності. Для національного руху провідною постаттю став Т. Г. Шевченко. Шанобливому ставленню до Кобзаря сприяла його дружба з наказним отаманом Я. Кухаренком, який, у свою чергу, відіграв важливу роль у формуванні «шевченківського дискурсу» на Кубані.

Значну роботу щодо пробудження національної самосвідомості українського населення регіону проводив відомий фольклорист і етнограф Митрофан Дикарьов (1854–1899). У 70–80 роках XIX ст. широкого поширення набули «Шевченківські роковини», які стали одними з найважливіших заходів, що сприяли активізації українського національного руху. З 90-х років лідером кубанських українців стає дворянин С. І. Ерастов (1856–1933), видавець і журналіст. Його зусиллями в Катеринодарі вийшла книжка А. Кримського «Хто ж винен?», збірник оповідань Бориса Грінченка⁵⁰.

Незважаючи на те, що на початку XX ст. більшість інтелігенції, зокрема, урядовці, священики, вчителі, походили з Росії або з місцевого зрусифікованого населення, проявів українства на Кубані не бракувало. Так, ряд кубанських письменників під впливом Шевченка й Куліша писали українською мовою, серед них Я. Кухаренко, В. Мова (Лиманський). Студенти-кубанці, що навчалися в Харкові, Києві й Петербурзі, часто бували учасниками українських гуртків. Протягом тривалого часу на Кубані проживали письменники, які приїздили з України: Микола Вороний, А. Кашенко, В. Самійленко, В. Потапенко та інші. Великий внесок у розвиток українського руху внесли різні драматичні трупи, що приїздили на Кубань з України, в тому числі М. Кропивницького.

Культурно-національний рух серед українців Кубані поживався після виникнення там осередків товариства «Просвіта», яка, правда, проіснувала лише один рік. Проте, окрім Катеринодара, Товариство мало ще 15 відділень: у Темрюці, Майкопі, станицях Платнірівській, Канівській, Сіверській, Пензенській, Усть-Лабінській, Уманській, Новотитарівській, Тихорецькій, Пашківській, Лабінській, на хуторах – Романівському та Зубовій Балці. У Катеринодарі відкрито два книжкові магазини, де реалізовувалася і нелегальна література. При проведенні обшуку у серпні 1907 р. в них із 700 книжок близько половини виявилися забороненими. Такі ж книжкові крамниці відкрили і в деяких сільських філіях Товариства⁵¹.

Після революції 1905–1907 рр. дедалі більшого поширення набувають «Шевченківські роковини». Кожна річниця мала свої особливості. Так, коли в 1914 р. виповнилося сто років з дня народження Тараса Шевченка, у Катеринодар з Полтавської губернії був запрошений кобзар-бандурист Г. Кожушко, який виконував українські народні пісні та думи. Як і на інших «Шевченківських роковинах», 10 березня зал Другого громадського зібрання був декорований в українському стилі⁵².

Революція 1905–1907 років викликала в Кубанському козацькому війську поживлення демократичних процесів. Окрім соціально-економічних вимог, козаки виступа-

49 Іваннікова Людмила. Там само.

50 Український національний рух на Кубані у 1917–1920 рр. // Вікіпедія. URL : <https://uk.wikipedia.org> (дата звернення 19.03.2019).

51 Там само.

52 Там само.

ли за відновлення козацького традиційного самоврядування. У 1906 р. представники козацьких громад утворили Кубанську військову раду, яка скинула наказного отамана М. Михайлова й стала першим козацьким органом самоврядування з часів Війська Запорозького. Представники Кубанського козацького війська та інших козацьких військ утворили в Державній думі Російської імперії козацьку фракцію, незмінним лідером якої під час усіх чотирьох скликань був кубанський козак К. Бардіж⁵³.

Українці Кубані підтримували тісні зв'язки з Україною й навіть зверталися до думських депутатів від українських губерній. Так, депутат від Чернігівської губернії Ілля Шраг у виступі в Думі наголошував, «що тепер у всіх пробуджується свідомість, і якщо ми бачимо цілий ряд заяв козаків, які нарешті починають згадувати свою минулу славу, свою минулу волю й намагаються вийти з того жахливого стану, в який поставив їх уряд, то ми можемо висловити впевненість, що врешті-рештї козаки, в яких уряд до цього часу бачив опору, можуть повернути й у інший бік. А ознаки цього є. Нещодавно від кубанців з Катеринодара я отримав лист, який починається такими словами: «Нема змоги далі терпіти злочинства й знуцання російського уряду».

До речі, у часи російсько-японської війни 1904 р. й першої російської революції 1905–1907 років кубанські козаки відмовилися брати участь у придушенні селянських, робітничих та солдатських виступів. Цим вони настільки скомпрометували себе в очах влади, що коли цар Микола II нагороджував козацькі війська прапорами за віддану службу, то отримали всі, крім Кубанського козацького війська⁵⁴.

Можна з певними застереженнями констатувати, що на початку ХХ ст. український рух на Кубані остаточно перейшов у політичну стадію. Одразу після повернення до Катеринодара С. Ерастов створив першу організацію Революційної Української Партії (РУП) під назвою «Чорноморська вільна громада». Влітку 1902 р. на Кубань переїхали 10 учнів, виключених з Полтавської семінарії. Серед них були П. Ткаченко, П. Капельгородський, П. Понятенко (у 1918 р. посол УНР при Кубанській Раді), С. Петлюра.

Саме Симон Петлюра, майбутній отаман УНР, під час свого перебування на Кубані в 1902–1904 роках заклав основи співпраці українців з кубанцями, котрим, на жаль, так і не судилося перерости в міждержавні. Тут він став учителювати в п'ятому міському початковому училищі Катеринодара, вступив до катеринодарського осередку РУП. Разом із товаришами-полтавцями Г. Ткаченком, П. Понятенком, І. Бородинею, які також працювали вчителями, він розповсюджував листівки національно-визвольного та революційного змісту. Особливо популярними були написані Симоном Петлюрою «10 заповідей», звернених до РУП, у яких він визначив завдання виховання національної самосвідомості поміж широких народних мас.

У Катеринодарі Петлюра став помічником Федора Щербини, який на основі архівних справ мав написати «Історію Кубанського Війська». Окрім роботи в архіві, Петлюра вивчав пісенну творчість малоросійських кобзарів. Із повідомленням про них він виступив на засіданні «Общества любителей изучения Кубанской области», де розповів про походження та основні мотиви українських дум, про мандрівних кобзарів і закликав до збирання на Кубані поетичного спадку Запорозької Січі. Як писали сучасники Петлюри, саме з Кубані він повернувся «вже готовою людиною, означеною політично й індивідуально»⁵⁵.

Події початку ХХ ст. не просто активізували політичні процеси на Кубані, але й прискорили формування різних течій серед політично свідомої частини населення. Проросійські діячі дивилися на Кубань як на звичайну російську губернію й були проти будь-якої окремішності Кубанського війська. Цю позицію формувала російська і зросійщена некозацька інтелігенція. Частина козацтва дбала насамперед про

53 Білий Д. Д. Кубанське козацьке військо // Енциклопедія історії України. Т. 5 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008. С. 437.

54 Білий Д. Д. Там само. С. 437.

55 Пукіш Володимир. Кубанський вибір // Тиждень.ua. URL : <https://tyzhden.ua/history/21177> (дата звернення : 19.03.2019).

інтереси Кубанського війська, пов'язаного з Росією. Цей погляд визнавала більшість козацької інтелігенції. Ще одна частина козацтва виступала за державну окремішність Кубані в складі Росії. Були й прихильники об'єднання на федеративних засадах Кубані з Україною – без зв'язку з Росією. Дві останні політичні течії були слабші від попередніх, їх відстоювала українська інтелігенція – як козацька, так й іногородня⁵⁶.

Але зусилля українських патріотів Кубані не досягли бажаних наслідків. Як зазначають деякі дослідники, «національно наскрізь не свідомо українська стихія, відсутність національно вихованих і добре підготовлених вождів, своєрідні місцеві умови життя, що склалися протягом попереднього століття, привели незабаром до боротьби не між росіянами й українцями, а до боротьби між козаками й не козаками». Станова роз'єднаність, конфлікт між козаками та іногородніми, що, хоч і були в більшості українцями, але не козацького походження, дали в майбутньому негативні наслідки для кубанських визвольних змагань.

References

- Arkas, M. (1994). *Istoriia Ukrainy Rusi*. Odesa, Ukraina: Maiak.
- Bardadym, V. (1993). *Pervye chernomortsy: Zakharyi Chepeha*. Anton Holovatyi. *Ratnaia doblest kubantsev*. Krasnodar, pp. 15–37
- Bezhkovych, A. (1966). *Ystoriya zaseleniya Kubany. Doklady otdeleniya etnografyy Neohrafycheskoho obshchestva SSSR. Vyp. 2*, pp. 39–48.
- Bych, L. (1927). *Kuban u kryvomu dzerkali (Z pryvodu «Narysiv z istorii revoliutsii na Kubani» P. P. Suliatytskoho)*. Praha, 1927.
- Bilyi D. (2008). *Kubanske kozatske viisko. Entsyklopediia istorii Ukrainy. T. 5: Kon–Kiu*. Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv, Ukraina: V-vo «Naukova dumka».
- Bilyi, D. (1994). *Malynovyi klyn. Narysy z istorii ukrainsiv Kubani*. Kyiv, Ukraina: T-vo «Ukraina».
- Bruk, S., Kabuzan, V. (1984). *Myhratsyia naselenyia v Rossyy v XVIII – nachale KhKh veka (Chyslennost, struktura, heohrifiia)*. *Ystoriya SSSR*, 4, pp. 48–55.
- Holobutskyi, V. (1956). *Chernomorskoe kazachestvo*. Otv. red. F. P. Shevchenko. AN USSR. *Ynstytut ystoriyy*. Kyev, Ukrayna: Yzd-vo AN USSR.
- Entsyklopediia ukrainoznavstva. *Zahalna chastyna. Perevydannia v Ukraini*. (2019). NAN Ukrainy, instytut ukrainskoi arkheohrafii; NTSh u Sarseli; Fundatsiia Entsyklopedii Ukrainy v Toronto. *Repryntne vidtvorennia vydannia 1949 roku*. K. T. 1. 1994.; T. 2. 1995.; T. 3. 1995. *Izbornyk*. Retrieved from <http://litopys.org.ua/encycl/eui.htm>.
- Entsyklopediia ukrainoznavstva: *Slovnykova chastyna*. (2019). Paryzh, Niu-York, Molode zhyttia. 1962. T.4. *Izbornyk*. Retrieved from <http://izbornik.org.ua/encycl/euii.htm>.
- Entsyklopediia ukrainoznavstva: *v 2 t.* (2019). red. V. Kubiiovych, Z. Kuzelia. *Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Miunkhen, Niu-York: V – vo Molode zhyttia. 1949–1952*. *Izbornyk*. Retrieved from <http://litopys.org.ua/encycl/eui.htm>.
- Entsyklopedycheskyi slovar po ystoriy Kubany. *S drevneishykh vremen do oktiabria 1917 hoda*. Krasnodar/ 1997. (2019). *Elektronnyi katalog byblyoteky «Memoryala»*. *Spravochnaia lyteratura*. Retrieved from <http://lib.memo.ru/rubric/1742>.
- Ivannikova, Liudmyla. (2019). *Yak ukrainsi potrapyly na Kuban? Etnohrifiia*. Retrieved from <http://ethnography.org.ua/content/yak-ukrayinci-potrapyly-na-kuban>.
- Ivanys, V. (2019). *Borotba Kubani za nezalezhnist*. Miunkhen, 1968. *Diasporiana.org*.
- 56 *Энциклопедический словарь по истории Кубани. С древнейших времен до октября 1917 года*. Краснодар, 1997. 560 с. С. 207, 542–544 // *Электронный каталог библиотеки «Мемориала»*. *Справочная литература*. URL : <http://lib.memo.ru/rubric/1742> (дата звернення : 10.03.2019).
- Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність*. Мюнхен, 1968. // *Diasporiana.org.ua* Електронна бібліотека. URL : <http://diasporiana.org.ua/istoriya/19-ivanis-v-borotba-kubani-za-nezalezhnist/> С. 12
- Білий Д. Малиновий клин. Нариси з історії українців Кубані*. Київ: «Україна», 1994. С. 64–66, 68–70, 72–74, 94, 107.

ua Elektronna biblioteka. Retrieved from <http://diasporiana.org.ua/istoriya/19-ivanis-v-borotba-kubani-za-nezalezhnist/>.

Ivanys, V. (1958). Stezhkamy zhyttia: spohady. Kn. I. Toronto.

Ivanys, V. (1959). Stezhkamy zhyttia: spohady. Kn. II: Kryzhanyi pokhid hen. L. I. Kornilova na Kuban i vtecha hen. A. Denikina pid zakhyst nimtsiv. Novyi Ulm.

Ivanys, V. (1960). Stezhkamy zhyttia: spohady. Kn. III: Kubanskyi kraj i denikiniada. Novyi Ulm.

Kashchenko, Adrian. (2019). Opovidannia pro slavnee viisko zaporizke nyzove. UkrLib. Retrieved from <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=1014>.

Koval, Roman. (2019). Narysy z istorii Kubani. Ukrainske zhyttia v Sevastopoli. Retrieved from <http://ukrlife.org/main/kubann/1content.htm>

Korolenko, P. (2019). Azovtsy. Kyevskaia staryna. Kyev, 1891, 7, 8. Retrieved from [http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kyevskaya-starina-1891-8-B-\(4003-4026\).pdf](http://iht.univ.kiev.ua/library/ks/1891/pdf/kyevskaya-starina-1891-8-B-(4003-4026).pdf).

Korolenko, P. (2019). Dvukhsotletye Kubanskoho kazacheho voiska. 1696 – 1896. Ystorycheskyi ocherk. Ekaterynodarъ. Typohrafiya Kubanskoho Oblastnoho Pravleniia. 1896. Rossyiskaia hosudarstvennaia byblyoteka. Onlain – prosmotr dokumenta. Retrieved from <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003549400#>

Korolenko, P. (2019). Koshevye atamany Chernomorskoho kazacheho voiska XVIII st. Voенno – ystorycheskyi Forum. Retrieved from <http://wars175x.narod.ru/bgr.bel.html>.

Martynenko–Kushlianskyi, Tymish. (2019). Kuban – tse Ukraina: Kyiv povertaie kraini natsionalnu pamiat. Radio Svoboda. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/29711978.html>.

Medunyna, V. (1991). O volnykh rossyianakh, ne znavshykh krepostnoho yarma Kuban, 1, pp. 45–55.

Naselenye Kubanskoi oblasti po dannym vtorykh ekzempiarov lystov perepysy 1897 h. (2019). T. 1. Ekaterynodarskyi otdel. pod red. y s predysl. L. V. Makedonova. SPb.: Typo – lyt. M. P. Frolovoi. 1906. Hosudarstvennaia publychnaia ystorycheskaia byblyoteka Rossyy. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/27457-naselenie-kubanskoy-oblasti-po-dannym-vtoryh-ekzemplyarov-listov-perepisi-1897-g-t-1-ekaterinodarskiy-otdel-spb-1906-trudy-kubanskogo-oblastnogo-statisticheskogo-komiteta#mode/inspect/page/1/zoom/4>.

Natsyonalnyi sostav naseleniia Rossyy po dannym perepysei naseleniia (2019). Demoskop Weekly. Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nation.php.

Novytskyi, Ya. (2019). Narodnaia pamiat o Zaporozhe. Predaniia y rasskazy, sobrannnye v Ekaterynoslavshchyne (1875-1905). Ekaterynoslav: Typ. Hubernskoho Zemstva, 1911. Elektronna biblioteka «Dnipropetrovshchyna». Retrieved from <https://www.lib.dp.ua/fullkr/?pbp=23>.

Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossyiskoi ympery 1897 h. (2019). Demoskop Weekly. Retrieved from http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=414.

Pereselennia v «krainu krovi». (2019). Koval Roman Narysy z istorii Kubani. Ukrainske zhyttia v Sevastopoli. Retrieved from <http://ukrlife.org/main/kubann/1content.htm>.

Pukish, V. (2019). Kubanskyi vybir. Tyzhden ua. Retrieved from <https://tyzhden.ua/history/21177>.

Rudnytskyi, S. (1994). Chomu my khochemo samostiinoi Ukrainy? Lviv, Ukraina: Svit.

Suliatytskyi, P. (2019). Narysy z istorii revoliutsii na Kubani. Praha, 1926. Diasporiana.org.ua Elektronna biblioteka. Retrieved from <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/11278/file.pdf>.

Ukrainskyi natsyonalnyi rukh na Kubani u 1917–1920 rr. (2019). Wikipediia. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org>.

Shcherbyna, F. (2019). Ystoriia Kubanskoho kazacheho voiska T. 1. Ystoriia kraia. Ekaterynodar, 1910. Hosudarstvennaia publychnaia ystorycheskaia byblyoteka Rossyy.

Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16450-t-1-istoriya-kraya-1910#mode/inspect/page/5/zoom/4>.

Shcherbyna, F. (2019). *Ystoriya Kubanskoho kazacheho voiska*. T. 2. Ekaterynodar, 1913. Hosudarstvennaia publychnaia ystorycheskaia byblyoteka Rossyy. Retrieved from <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16451-t-2-istoriya-voyny-kazakov-s-zakubanskimi-gortsami-s-voenno-istoricheskoy-kartoy-kubanskoy-oblasti-za-vremya-s-1800-po-1860-gody-1913>.

Yavornytskyi, D. (2006). *Ukrainsko – ruske kozatstvo pered sudom istorii*. Lviv, Ukraina: LA Piramida.

Yakymenko, M. (1982). *Mihratsii ukrainskoho selianstva (1861–1905 rr.)* UIZh, 9., pp. 60–69.

Коропатник Михайло Михайлович – доцент кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання, кандидат історичних наук, доцент,

ЧОІППО імені К. Д. Ушинського (Чернігів, вул. Слобідська, 83)

Mykhailo Koropatnyk

Associate Professor of Social Sciences and their Teaching Methods, Candidate of Historical Sciences, senior lecturer at K. Ushynskiy Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education (Chernihiv city, 83 Slobidska St.)

KUBAN REGION: FROM UKRAINIAN COLONIZATION TO ITS RUSSIFICATION. ATTEMPT OF IMPARTIAL ANALYSIS

Part I. The exploration of Kuban by settlers from Ukraine (from the late 18th to the early 20th century)

The first part of the article deals with the processes of colonization of Kuban by Ukrainians (Cossacks and peasants) from the late 18th century to the early 20th century, and socioeconomic and sociopolitical circumstances that determined the resettlement policy of Russian tsarism.

The task is to provide an objective analysis of exploration of Kuban by the Ukrainian settlers, its positive and negative sides, the policy of using the Ukrainian factor in imperial interests, as well as the difficult way of preserving Ukrainian identity using comparative-historical, historical-typological and historical-systematic research methods.

The period from 1775 until the end of the Caucasian War in 1864 was the time of resettlement of hundreds of thousands of Ukrainian Cossacks and peasants to the North Caucasus, and, in particular, to the Kuban, which was organized by the Tsarist Government. However, this was also the desire of the Cossacks to assert their right to exist, and therefore they asked Catherine II to give them the lands of Kuban for lifetime use. And this request was approved with the imperial letter as of June 30, 1792.

The first waves of Cossack settlers were not massive. However, the settlement of Kuban and some parts of the North Caucasus by Ukrainians has gradually become extensive. In total, almost 159 thousand people, among whom were Cossacks as part of military formations, former registered Cossacks and peasants, were resettled from Ukraine to Kuban during the years 1792-1865. And before the Revolution of 1917, according to some scholars, population of Ukrainians in Kuban made up 60% of the total population – 1791000 people.

One of the main reasons for the resettlement of Ukrainian Cossacks and peasants to Kuban was the colonization and aggressive policy of the Russian Empire. The Ukrainian Cossacks also had their motivation, so the attempts of the Tsarist Government to russify the Black Sea Cossack did not have significant consequences. Among them, Ukrainian culture prevailed. The Ukrainian language was perceived by the Cossacks as a certain sign of their class origin and identity.

Key words: *the Zaporozhian Sich, Black Sea Host, Azov Host, Kuban Cossacks, Kuban, colonization, resettlement*

Дата подання: 02 квітня 2019 р.

DOI: 10.5281/zenodo.3253676